

# A héber nyelv története

BMA-HEBD-201

*Biró Tamás*

5. A héber hangtan sémi eredete.

Történeti-összehasonlító nyelvészet: morfológia.

*2022. március 16.*

Assignment for this week

Történeti hangtan (ismétlés)

# A történeti rekonstrukció klasszikus módszere

Szó = [hangalak] + 'jelentés'

Rekonstruálandó hipotetikus proto nyelv:

*\*protoye lvi szó = \*[hangalak-0] + \*'jelentés-0'*

**Rekonstrukció:**

A nyelv i szó = [hangalak-A] + 'jelentés-A'

megfigyelhető A nyelv

B nyelv i szó = [hangalak-B] + 'jelentés-B'

megfigyelhető B nyelv

\* hipotetikus (csupán az összehasonlító-történeti módszer által bevezetett elméleti konstrukció?)

(+ megfigyelhető C, D stb. nyelv)

# A történeti rekonstrukció klasszikus módszere

Szó = [hangalak] + 'jelentés'

Rekonstruálandó hipotetikus proto nyelv:

*\*protoyelvi szó = \*[hangalak-0] + \*'jelentés-0'*

*Narratíva:*

*A nyelvi szó = [hangalak-A] + 'jelentés-A'*

megfigyelhető A nyelv

*B nyelvi szó = [hangalak-B] + 'jelentés-B'*

megfigyelhető B nyelv

→ hangváltozás („törvény”: szabályos, rendszerszerű)  
→ jelentésmódosulás (ld. későbbi diákon) v.

azonosság

(+ megfigyelhető C, D stb. nyelv)

# A történeti rekonstrukció klasszikus módszere

- Mi lehet az a \*proto-szó ([hangalak] + 'jelentés'), amelyből levezethetők
  - az egyes nyelvekben megfigyelhető hangalakok és
  - az egyes nyelvekben megfigyelhető jelentések.
- Minél plauzibilisebb hangváltozások: *lásd múlt órán + rövidesen!*
- Minél plauzibilisebb jelentésváltozások: *lásd múlt órán dián!*
- Minél kevesebb változást posztuláljunk:
  - Gyakran a leánynyelvek **többségében** megfigyelhetőt érdemes feltételezni

*Vajon nagyobb  
súlyt kapjanak  
a rekonstrukció  
során?*



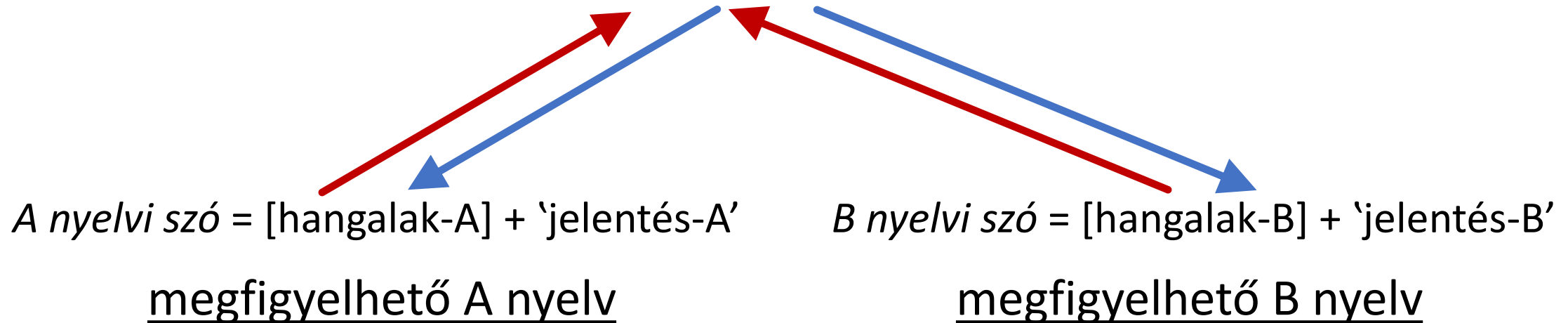
- Kronológiailag korábbi, **régebbi** nyelvek
- **Archaikusabbnak tűnő** nyelvek:

*Vajon mindenhol / a nyelv minden szintjén hasonló a változás sebessége?*

# Rekonstrukció és narratíva

Rekonstruálandó hipotetikus proto nyelv:

*\*protoyvelvi szó = \*[hangalak-0] + \*'jelentés-0'*



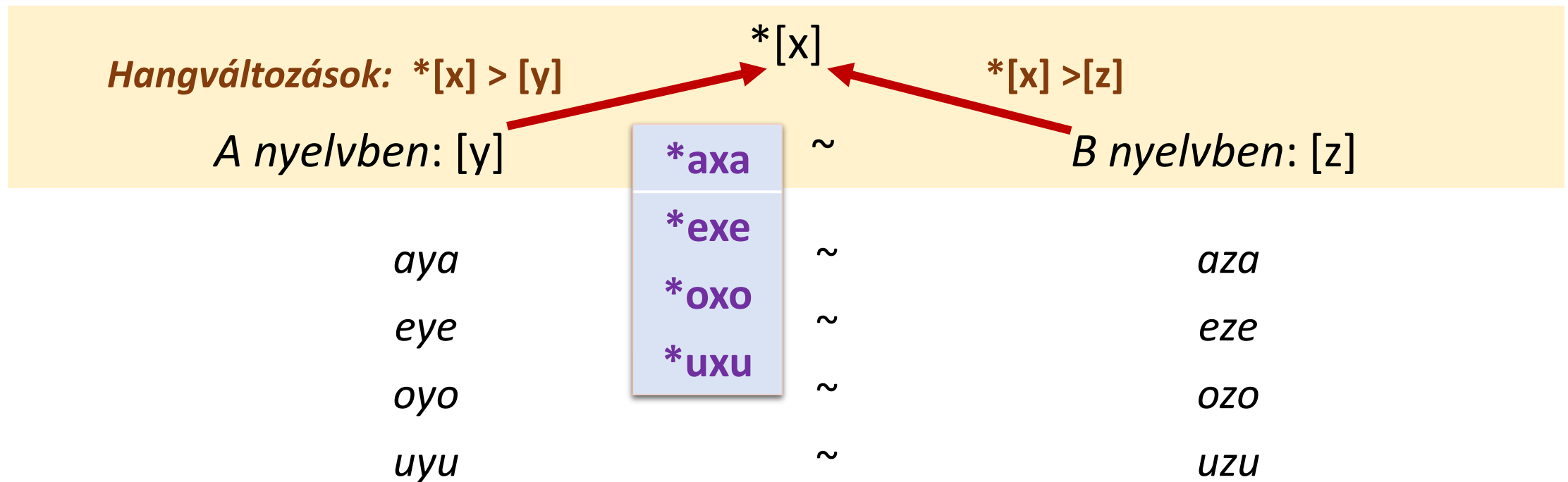
→ hangváltozás („törvény”: szabályos, rendszerszerű)  
← rekonstrukció

(+ megfigyelhető C, D stb. nyelv)

# Történeti fonológia: rekonstrukció

- Az újgrammatikus történeti nyelvészet alapaxiómája:

*a hangtörvények kivétel nélkül zajlanak le!*

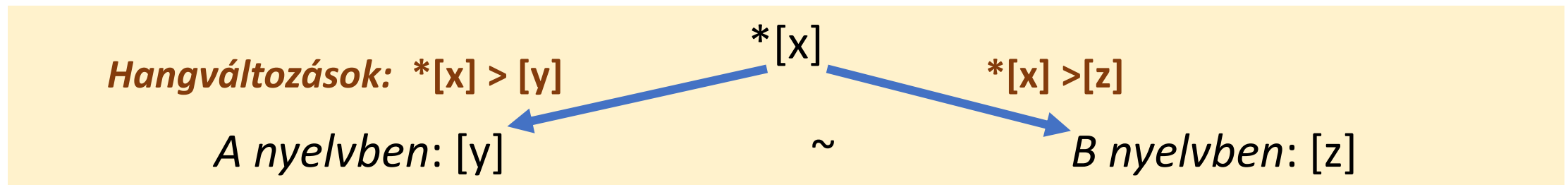




# Történeti fonológia: rekonstruált narratíva

- Az újgrammatikus történeti nyelvészet alapaxiómája:

*a hangtörvények kivétel nélkül zajlanak le!*



rendszeres hangmegfelelések  
a közös eredetű szavakban

Naiv családfamodell: a szétválás után külön utakon fejlődtek a leánynyelvek, azaz bennük más és más hangtörvények zajlottak le.

$cyɛ$

$cyu$

$aza$

$eze$

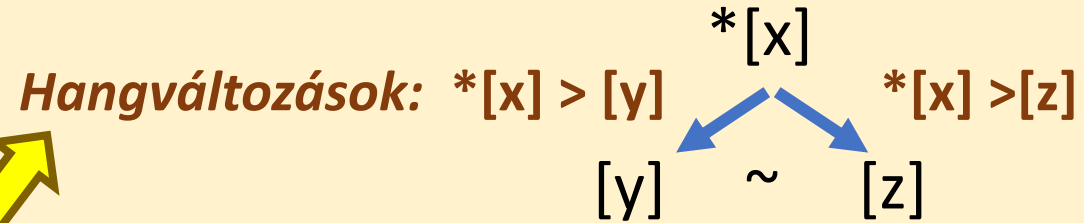
$ozo$

$uzu$

NB: lehet,  
hogy  $x=y$   
vagy  $x=z$ .

# Diakrón fonológia

A két nyelv **minden** olyan szavában, amelyek közös ősről mennek vissza (cognates).



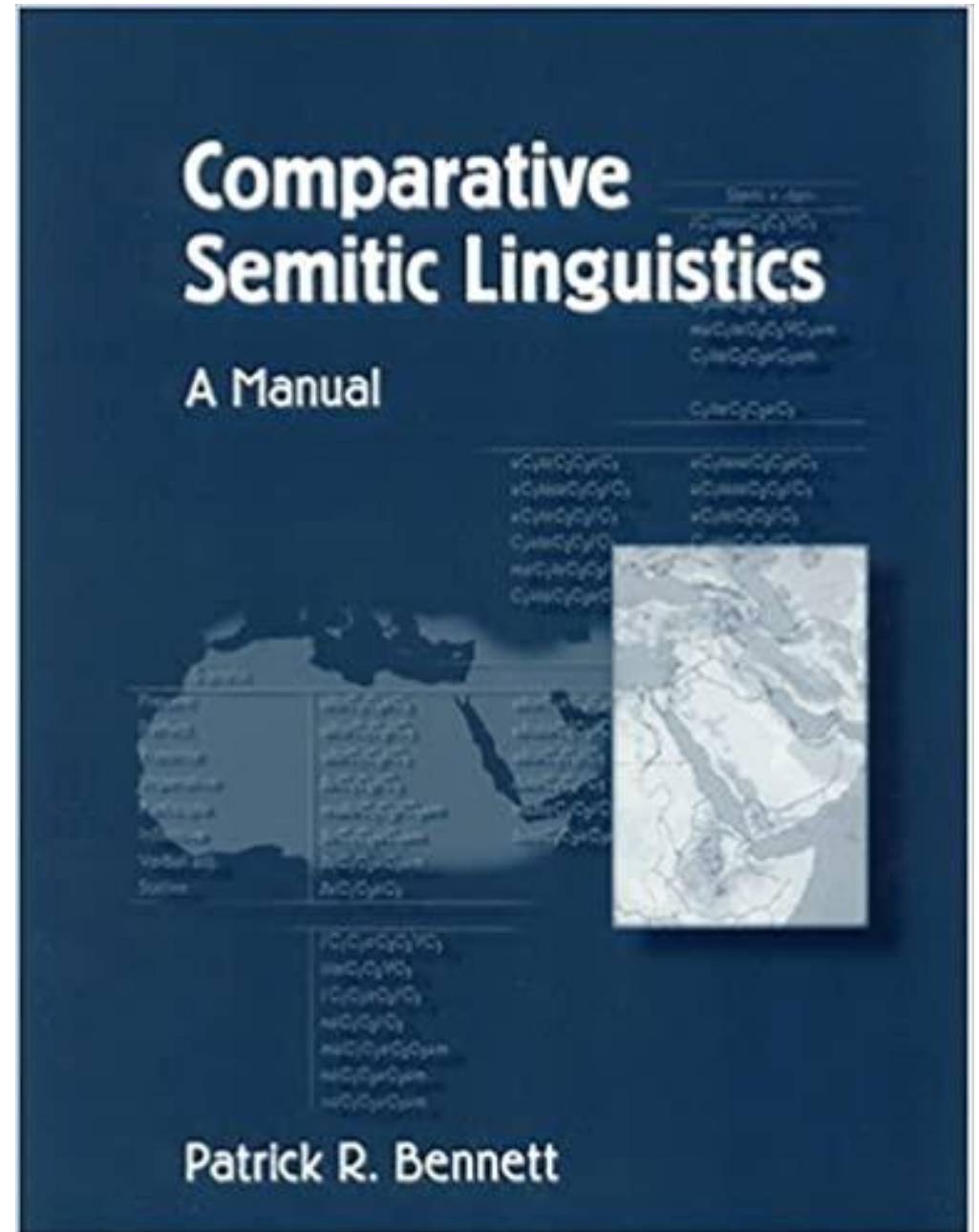
A protonyelvbeli hipotetikus  $*[x]$  hang az egyik nyelvben  $[y]$ -ként, a másikban  $[z]$ -ként jelenik meg. Ezért van  $[y] \sim [z]$  szisztematikus hangmegfelelés a két nyelv közt. **NB:** lehet, hogy  $x=y$  és/vagy  $x=z$ .

- Az újgrammatikus történeti nyelvészet alapaxiómája:

*a hangtörvények kivétel nélkül zajlanak le!*

- Naiv családfamodell: a szakadás után külön utakon fejlődtek a leánynyelvek, azaz bennük más és más hangtörvények zajlottak le.
- Ezért: rokon nyelvek között **szisztematikus hangmegfeleléseket** keresünk (kivétel: *skewing* esetek), azonos/hasonló jelentésű szavak között.
- Később: ez lesz a kiindulópont a hipotetikus közös ősről **rekonstrukciójához**.

Patrick R. Bennett,  
*Comparative Semitic Linguistics: A Manual*,  
Winona Lake: Eisenbrauns, 1998.  
[11.1.Ben.1.]



**Table 17. Phonological Reconstructions***Bennett, p. 42.*

	Moroccan	Tigrinya	Jibbali	Ma'lula	Suggested
1	ʕ	ʕ	ʕ	ʕ	*ʕ
2	t	t	t	č	*t
3	ɣ	ʕ	ɣ	ʕ	*ɣ
4	q	ḳ	ḳ	q	*q

**Table 18. Reconstructions of Dead Languages**

	Akkadian	Arabic	Ge'ez	Ugaritic	Suggested
1	š	š	š	š	*š
2	∅	ʕ	ʕ	ʕ	*ʕ
3	s	ḍ	ḍ	s	*ḍ
4	p	f	f	p	*p

# Fonológiai **rekonstrukció** módszere

(Vö. az előző dián: Bennett, p. 42, Table 17, ill. 18.)

- Rokon (*cognate*) szavak összegyűjtése
  - Egymás mellé írjuk a rokon szavakban egymásnak megfelelő hangokat.
  - Keressünk mintázatokat az adatokban: [Bennett (1-4)]
1. Ha mindenhol ugyanaz → proto-nyelvben is ugyanaz? [Bennett (1)]
  2. „Többségi elv” (hacsak más érv nem írja ezt felül). [Bennett (2)]
  3. Ne legyen *kondicionálatlan hanghasadás!* [Bennett (3), vö. (1)]
  4. Melyik irányú változás plauzibilisebb hangtanilag? [Bennett (3)]
  5. Valljuk be bátran, ha nem tudjuk eldönteni a rendelkezésre álló adatok alapján. Ha lehet keressünk további adatokat. [Bennett (4)]

# Történeti nyelvészet eddig

- Hasonló hangzású, azonos vagy hasonló jelentésű szavak több nyelvben.
- Szisztematikus hangmegfelelés?
  - hipotézis: rokon nyelvek, közös ős
  - rekonstruált hang a közös ősből
  - javasolt hangtörténeti narratíva
  - rekonstruált szavak a közös ősnelvben

A: [y] ~ B: [z]

\*proto-AB

\*[x]

\*[x] > A-ban [y]

\**axa*, \**exe*

Skewed reflexes: olyan hangmegfelelés, amire csak néhány példa van. Kevés szópár ahhoz, hogy rendszeresnek mondjuk, de sok ahhoz, hogy véletlennek tartsuk a jelenséget. Például héber [n] ~ arámi [r] (בן ~ בר 'fiú', שני ~ תרי 'kettő'). Miért zajlott le [n] > [r] két arámi szóban? Hasonló esetekre nehéz jó magyarázatot találni.

# Történeti morfológia

# Rekonstrukció és narratíva

Rekonstruálandó hipotetikus proto nyelv:

*\*protoyvelvi szó = \*[hangalak-0] + \*'jelentés-0'*

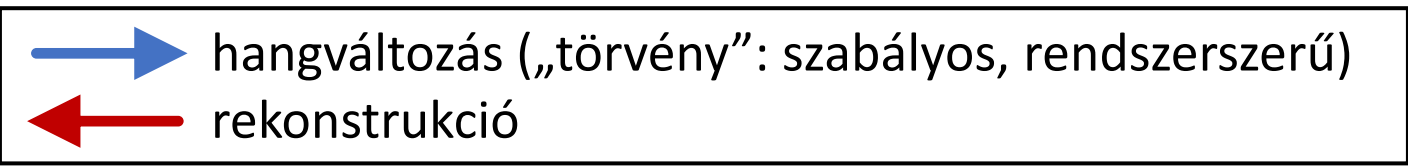
*Eddig: az egyes szavak, szóalakok szintjén*

*A nyelvi szó = [hangalak-A] + 'jelentés-A'*

*B nyelvi szó = [hangalak-B] + 'jelentés-B'*

megfigyelhető A nyelv

megfigyelhető B nyelv



(+ megfigyelhető C, D stb. nyelv)



# Morfológiai paradigma rekonstrukciója

Rekonstruálandó hipotetikus proto nyelv:

*\*protoyelvi paradigma = \*x alak-0 ~ \*y alak-0 ~ ...*

**Rekonstrukció:**

*A paradigma = x alak-A ~ y alak-A ~ ...*

megfigyelhető A nyelv

*B paradigma = x alak-B ~ y alak-B ~ ...*

megfigyelhető B nyelv

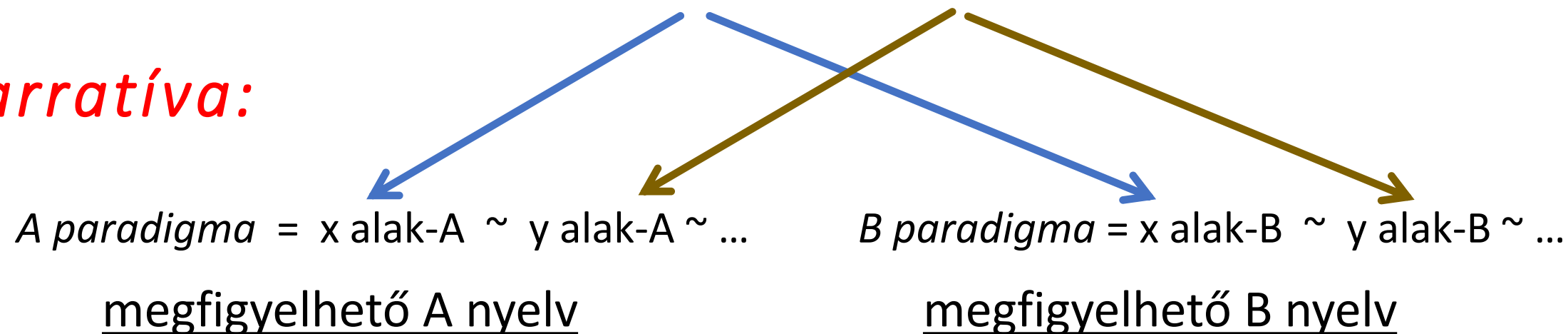
(+ megfigyelhető C, D, stb. nyelv)

# Morfológiai paradigma rekonstrukciója

Rekonstruálandó hipotetikus proto nyelv:

*\*protoyelvi paradigma = \*x alak-0 ~ \*y alak-0 ~ ...*

*Narratíva:*



hangváltozások és  
paradigmatikus változások

(+ megfigyelhető C, D, stb. nyelv)

# A morfológiai paradigma változásai

## Mert a nyelv rendszer:

- Analógiás hasonulások (*paradigmatic levelling*):  
*hiktiv ~ hiktavti :: hevin ~ ?*  
Ezért: *havinoti > hevanti*
- Oppozíciók megszűnése:  
Pl. *dualis* beolvadása a *pluralis*ba.
- Oppozíciók keletkezése:  
Pl. névelő megjelenése után:  
*határozott vs. határozatlan*.

## Mert hangtani változások zajlanak:

- Kopási folyamatok:  
Például szóvégi magánhangzók lekopása után  
- megszűnik a héber főnévragozás,  
- csökken, majd eltűnik *iussiv.-imperf.* oppozíció.
- Fonémák összeolvadása:  
Például *perfect vs. particip.* oppozíció megszűnése *nifalban*, miután [ā] > [a].
- Kondicionált hanghasadások:
  - Pl. *attenuáció* (következő oldal)
  - Pl. *Philippi-törvény* (következő oldal)

# A morfológiai paradigma változásai

## Mert a nyelv rendszer:

- Analógiás hasonulások  
(*paradigmatic levelling*):

*hiktiv* ~ *hiktavti* :: *hevin* ~ ?

Ezért: *havinoti* > *hevanti*

- Oppozíciók megszűnése:

- Pl. *attenuáció törvénye*

rövid [a] > [i] / hangsúlytalan zárt szótagban

Például *\*yakum* ~ \*  
*yaktuv*

> *yakum* ~ *yiktuv*

## Mert hangtani változások zajlanak:

- Kopási folyamatok: (...)
- Fonémák összeolvadása: (...)
- Kondicionált hanghasadások:

- Pl. *Philippi* törvénye:

[i] > [a] / hangsúlyos zárt szótagban

Például *\*dibbír(a)* ~ *\*dibbírñū*  
> *dibbér* ~ *dibbárñū*

Narratívák, amelyek magyarázzák a megfigyelt adatokat.

## Emlékeztető az ATTENUÁCIÓ törvényéhez:

[a] > [i] , ha hangsúlytalan és zárt szótagban

(Az ékezet hangsúlyt jelöl, pl. [é], [á]. A pont szótaghatárt jelöl.)

Most morfológia: egész paradigmákat vizsgálunk

összehasonlító  
rekonstrukció  
belső  
rekonstr.

- Megfigyelés: héber *piʕ.ʕél* ~ arámi *paʕ.ʕél*  
Magyarázat: proto-ény-i sémi: \* *paʕ.ʕél* . Hangsúlytalan és zárt, héberben lezajlott az attenuáció, az arámi megőrizte az eredeti [a] hangot.
- Megfigyelés: héber *hiʕ.ʕíl* ~ arámi *(h)af.ʕél*  
Magyarázat: proto-ény-i sémi: \* *haf.ʕílu* . Hangsúlytalan és zárt, héberben lezajlott az attenuáció, az arámi megőrizte az eredeti [a] hangot.
- Megfigyelés: héber *yiḳ.tóv* ~ héber *ya.kúm*.  
Magyarázat: proto-héber: \* *yak.tú.bu* ~ *ya.ku.mú*. Az attenuáció csak zárt szótagban zajlott le, ezért az *יָעַ* igék megőrizték az eredeti [a]-t.

# Morfológiai paradigma belső rekonstrukciója

Rekonstruálandó hipotetikus proto nyelv:

*\*proto nyelvi paradigma = \*x alak-A ~ \*y alak-A ~ ... :: \*x alak-B ~ \*y alak-B ~ ...*

**Narratíva:**

***Feltételezés: a proto nyelvben: szabályos paradigma***

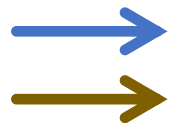
*A szó ragozása = x alak-A ~ y alak-A ~ ... ↔ B szó ragozása = x alak-B ~ y alak-B ~ ...*

Megfigyelhető nyelv:

A szó

B szó, amely rendhagyó

***A megfigyelt nyelvben: szabálytalan paradigma***



hangváltozások és  
paradigmatikus változások

(+ megfigyelhető C, D, stb. szavak)

# Összehasonlító rekonstrukció vs. belső rekonstrukció

- Feltételezés: „logikus” (szabályos, egységes, kivétel nélküli) proto-alak.
- Feltételezés: a hangváltozások szabályosak, de
  - csak bizonyos leánynyelvekben zajlottak le
    - nem ugyanúgy hatottak a rokon nyelvek szókincsére
  - csak bizonyos hangtani környezetben zajlottak le
    - nem ugyanúgy hatottak egy morfológiai paradigma minden alakjára.  
Például: ényi sémi  $*w > y / \# \_ \_$ . Ezért héber *yālad*, *yeled*, de *hōlīd* <  $*hawlīd$ ,  
vö. szamar. pal. arámi *ʿwld* 'gyerek', arab *walada*, akkád *walādum* (*ullad*, *ulid*) 'szülni'.
- Eredmény: eltérések
  - a rokon nyelvek között → összehasonlító rekonstrukció
  - a paradigma elemei között → belső rekonstrukció
- Rekonstrukció: ezen folyamatok „reverse engineering”-je.

Fonológia:  
a proto-sémitől a modern héberig



# Feladat volt mára:

- Bennett, pp. 43-44, exercises 7 and 9.

# Néhány izoglossza

(Hetzron nyomán)

	Akkád (stativ)	Klasszikus arab	(Tiberiasi) Héber	Arámi (bibliai)	Geez		
Szuffix konjugáció							
Sg. 1c.	-āku	-tu	-tī	-et	-kū		
Sg. 2m.	-āta	-ta	-tā	-t(ā)	-ka		
Sg. 2f.	-āti	-ti	-t	-tī	-kī		
Sg. 3m.	∅	-a	∅	∅	-a		
Sg. 3f.	-at	-at	-ā	-at	-at		
Prefix konjugáció							
Pl. 2f	t – ā	ta – na	ti – nā	t – ān	tə – ā		
Pl. 3f	i – ā	ya – na	ti – nā	y – ān	yə – ā		

(Hetzron 1976: „principle of archaic heterogeneity”, „principle of shared morpholexical innovation”)

# Családfa

	arab	arámi	héber	ugariti	akkád	geez
* <i>ā</i> >	<i>ā</i>	<i>ā</i>	<i>ō</i>	<i>ā</i>	<i>ā</i>	<i>ā / a</i>
* <i>t̄</i> >	<i>t̄</i>	<i>t</i>	<i>š</i>	<i>t̄</i>	<i>š</i>	<i>š / s</i>
főnévragozás	van	nincs	nincs	van	van	nincs
szuffixragozás Sg. 1	<i>-tu</i>	<i>-et</i>	<i>-ti</i>	-T	<i>-āku</i>	<i>-kū</i>
szuffixragozás Sg. 2m	<i>-ti</i>	<i>-t(ā)</i>	<i>-ta</i>	-T	<i>-āta</i>	<i>-ka</i>
szuffixragozás Sg. 2f	<i>-ta</i>	<i>-tī</i>	<i>-t</i>	-T	<i>-āti</i>	<i>-kī</i>
határozott főnév	<i>al-</i>	<i>-ā</i>	<i>ha-</i>	∅	∅	∅?
Tört többes szám	van	nincs (?)	nincs (?)	nincs (?)	nincs (?)	van

- Hasonló nyelvek közelebbi rokonok, de...
- ... a családfa egy történetet is elmesél.

# Nyelvcsalád és családfa (kevésbé standard verzió)

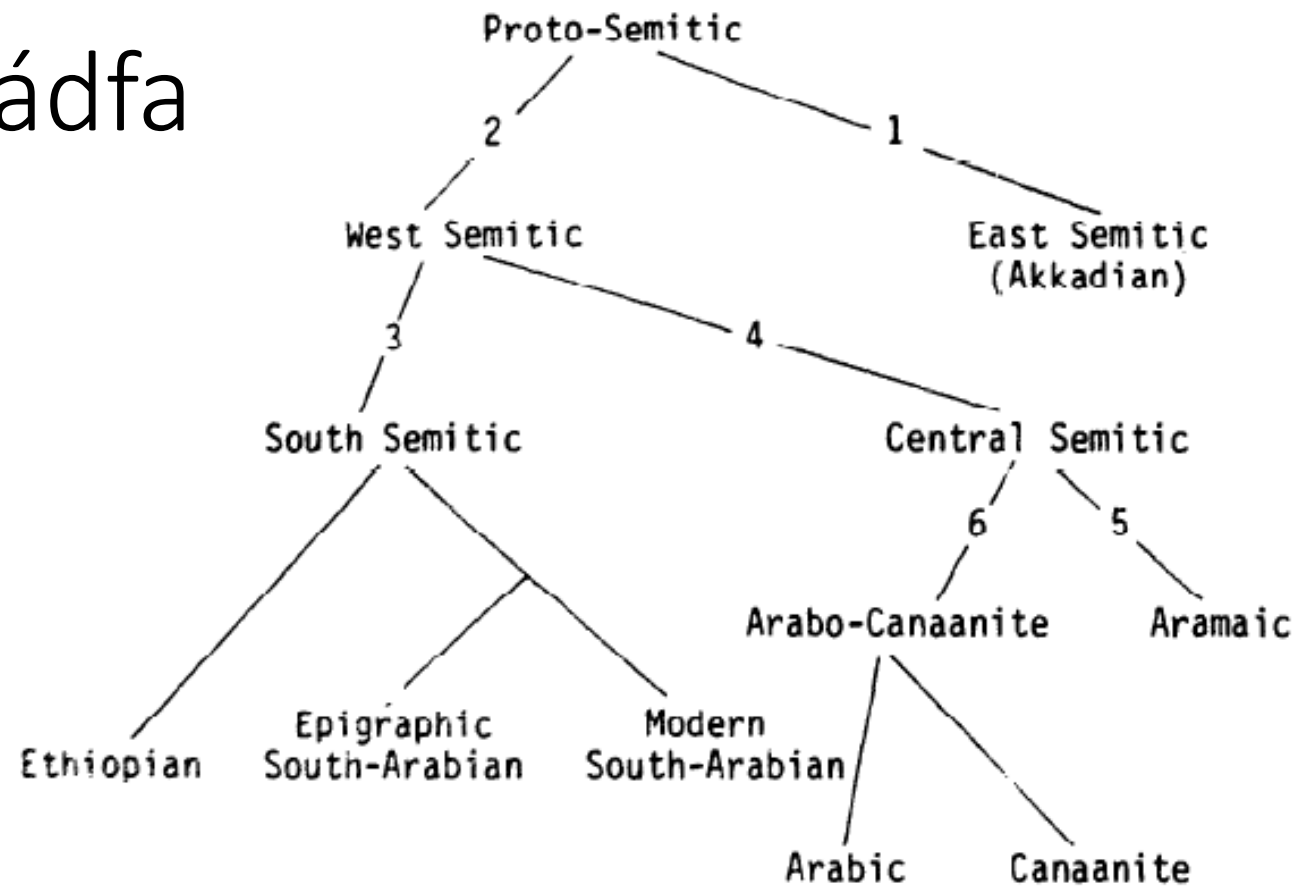


Fig. 2. The genealogical tree of Semitic. 1: Akkadian – archaic in many respects. 2: West-Semitic – innovation: adoption of a suffix-conjugation for the past tense (4.2.2). 3: South-Semitic – innovation: Generalization of *-k-* in the past tense (2.1), generalization of a closed vowel in verbal prefixes (2.2). 4: Central Semitic – innovation: adoption of Jussive *+u* for the nonpast (4.2.3), generalization of *-t-* in the past tense (2.1), generalization of the same vowel for verbal prefixes in one verb (2.2). 5: Aramaic – archaic feminine plural (4.1). 6: Arabo-Canaanite – innovation: adoption of *-na* as a feminine plural ending in verbs (4.1).

Robert Hetzron: Two principles of genetic reconstruction. *Lingua* 38.2 (1976): 89-108.

# A proto-sémitől a bibliai/tiberiási héberig

- Proto-sémi:

<i>i</i>	<i>a</i>	<i>u</i>	<i>ī</i>	<i>ā</i>	<i>ū</i>	<i>aw</i>	<i>ay</i>
----------	----------	----------	----------	----------	----------	-----------	-----------



- Tiberiási héber:

<i>i/ē</i>	<i>a, ā, e</i>	<i>u, ō, o</i>	<i>ī</i>	<i>ā/ō</i>	<i>ū</i>	<i>ayi, ē</i>	<i>awe, ō</i>
------------	----------------	----------------	----------	------------	----------	---------------	---------------

*történeti  
narratíva*

A létrejövő ötelemű fonémarendszer:  
(leegyszerűsítve)

<i>i/ī</i>	<i>u/ū</i>
<i>ē</i>	<i>ō</i>
	<i>a/ā</i>

*szinkrón  
leírás*

Hangváltozások, amelyek új hangokat hoztak létre:

- *Kánaáni hangtörvény*:  $*[\bar{a}] > [\bar{o}]$
  - *Monoftongizáció*:  $*[aw] > [\bar{o}]$ ,  $*[ay] > [\bar{e}]$
- Kivéve, ha *epentézis*:  $*bayt > bayit / b\bar{e}t$ ,  $*mawt > mawet, mot$ .

Bennett, *Paradigms A*, p. 68 és 71. (Nézzék meg kedvenc további sémi nyelveiket is!)

<http://birot.web.elte.hu/courses/2016-semi/readings/Bennett-ParadigmsAB.pdf>

# A proto-sémi magánhangzók **rekonstrukciója**

• Óbabiloni

<i>i/ī</i>	<i>u/ū</i>
<i>e/ē</i>	<i>a/ā</i>

<i>i</i>	<i>a, e</i>	<i>u</i>	<i>ī</i>	<i>ā, ē</i>	<i>ū</i>	<i>ī</i>	<i>ū</i>
----------	-------------	----------	----------	-------------	----------	----------	----------

• Ugariti

<i>i/ī</i>	<i>u/ū</i>
<i>ē</i>	<i>ō</i>
<i>a/ā</i>	

<i>i</i>	<i>a</i>	<i>u</i>	<i>ī</i>	<i>ā</i>	<i>ū</i>	<i>ē</i>	<i>ō</i>
----------	----------	----------	----------	----------	----------	----------	----------

• Héber

<i>i/ī</i>	<i>u/ū</i>
<i>ē</i>	<i>ō</i>
<i>a/ā</i>	

<i>i/ē</i>	<i>a, ā, e</i>	<i>u, ō, o</i>	<i>ī</i>	<i>ā/ō</i>	<i>ū</i>	<i>ayi, ē</i>	<i>awe, ō</i>
------------	----------------	----------------	----------	------------	----------	---------------	---------------

• Szír (?)

<i>i/ī</i>	<i>u/ū</i>
<i>a/ā</i>	

<i>i</i>	<i>a</i>	<i>u</i>	<i>ī</i>	<i>ā</i>	<i>ū</i>	<i>ay</i>	<i>aw</i>
----------	----------	----------	----------	----------	----------	-----------	-----------

• Urmi

<i>i</i>	<i>u</i>	<i>ī</i>
<i>e</i>	<i>o</i>	<i>e</i>
<i>ə</i>		<i>a</i>

<i>u</i>	<i>i, ī</i>	<i>ə, a</i>	<i>u</i>	<i>i, ī</i>	<i>ə, a</i>	<i>u</i>	<i>e</i>	<i>o</i>
----------	-------------	-------------	----------	-------------	-------------	----------	----------	----------

• Klasszikus arab

<i>i/ī</i>	<i>u/ū</i>
<i>a/ā</i>	

<i>i</i>	<i>a</i>	<i>u</i>	<i>ī</i>	<i>ā</i>	<i>ū</i>	<i>ay</i>	<i>aw</i>
----------	----------	----------	----------	----------	----------	-----------	-----------

• Geez

<i>ī</i>	<i>ə</i>	<i>ū</i>
<i>ē</i>		<i>ō</i>
<i>a/ā</i>		

<i>ə</i>	<i>a</i>	<i>ə</i>	<i>ī</i>	<i>ā</i>	<i>ū</i>	<i>ē</i>	<i>ō</i>
----------	----------	----------	----------	----------	----------	----------	----------

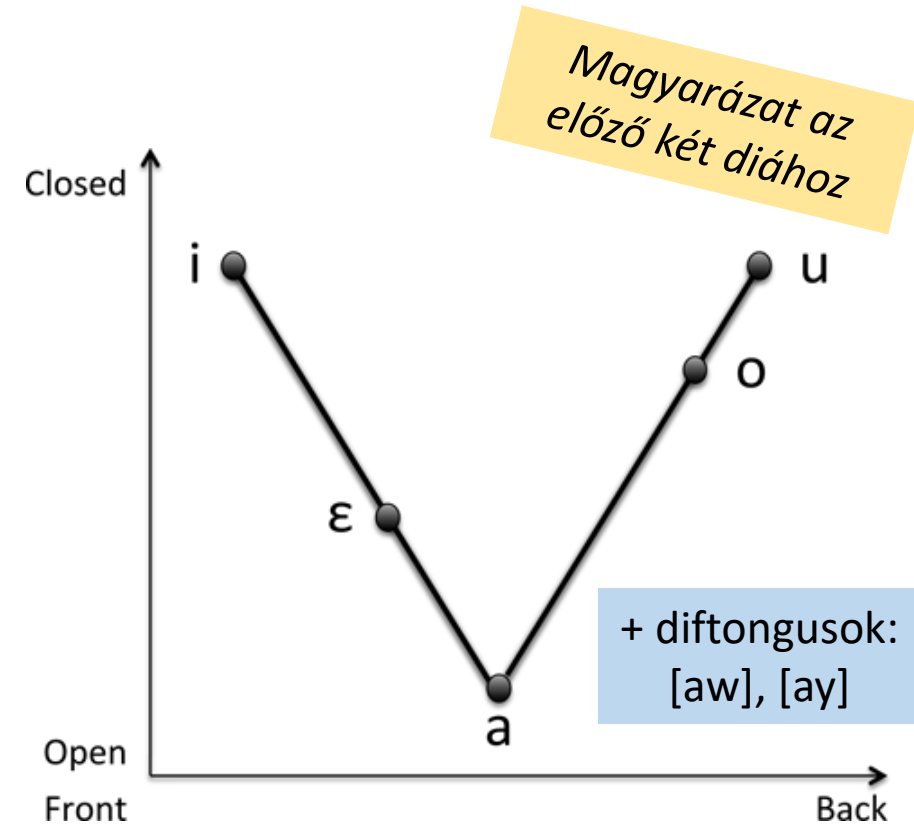
→ **Proto-sémi: \***

<i>i</i>	<i>a</i>	<i>u</i>	<i>ī</i>	<i>ā</i>	<i>ū</i>	<i>aw</i>	<i>ay</i>
----------	----------	----------	----------	----------	----------	-----------	-----------

# A proto-sémi magánhangzók **rekonstrukciója**

Az előző két dián a (bibliai) héber és más sémi nyelvek magánhangzóértékű fonémáinak a (leegyszerűsített) rendszerét látjuk. A háromszög mindig egy-egy *szinkrón* leírás, amely a mellékelt „magánhangzóháromszög” logikáját követi, de jelez egy harmadik dimenziót, a mgh-hosszúságot is. (A negyedik dimenzió, az ajakkerekítés, [vö. [i]~[ü] és [e]~[ö] opozíció a magyarban] a sémi nyelvek esetén nem játszik szerepet. Az ə a svá hangot jelöli.)

A hosszú, vízszintes táblázatok a 2×3 elemű proto-sémi magánhangzórendszernek megfelelően rendezik el a nyelv magánhangzóit: az adott nyelvben mi felel meg az adott feltételezett proto-sémi hangnak. A legutóbbi dia jobb oldalán egymás alá kerülnek azok a hangok, amelyek rokon szavakban egymásnak megfelelnek: pl. *akkád* [ū] ~ *ugariti* [ō] ~ *arámi* [aw] ... → rekonstruált *pr-sémi* \*[aw].



A **magánhangzóháromszög**: két dimenzióban helyezi el a hangokat a nyelv vízszintes és függőleges állása szerint.

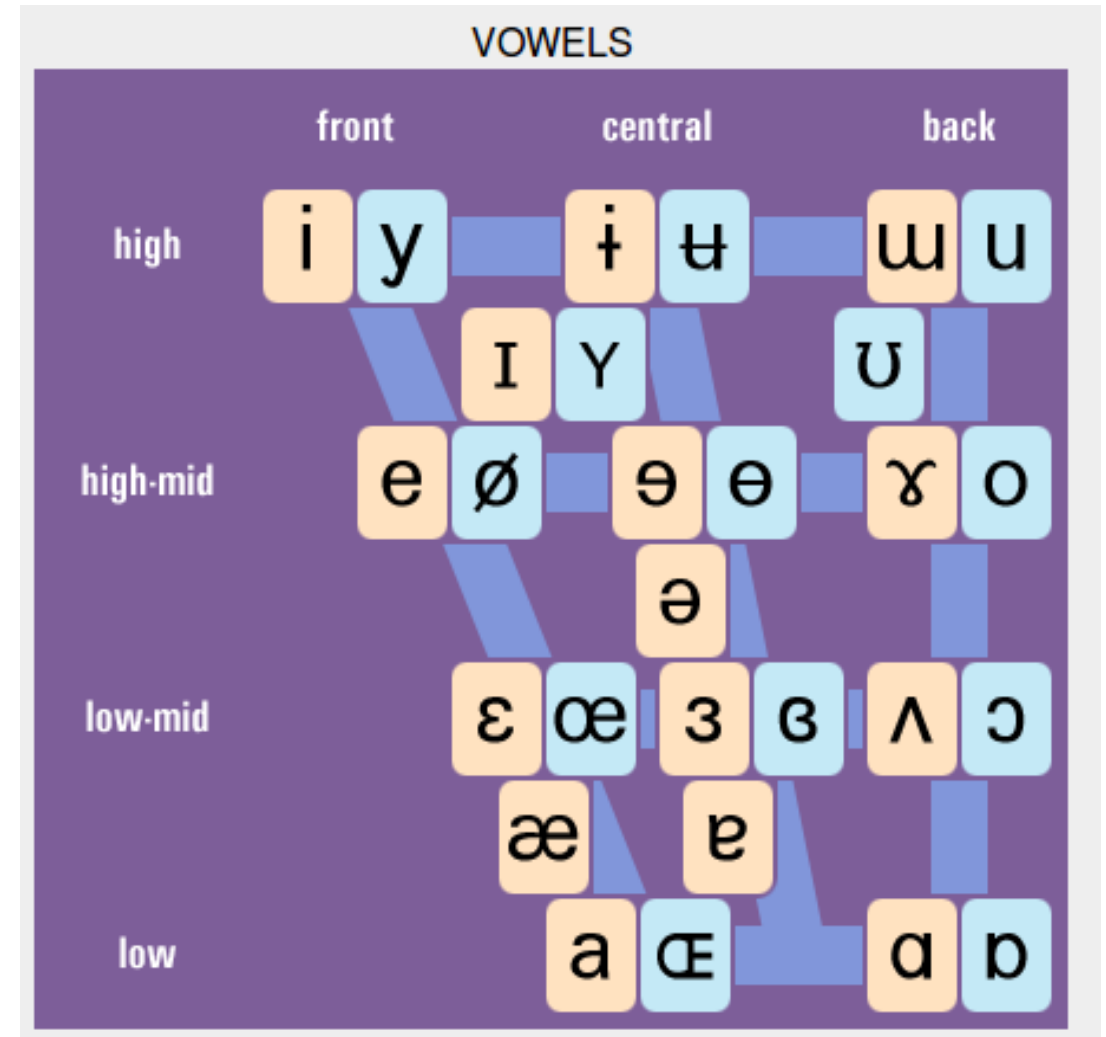
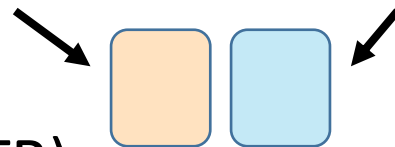
A kép forrása:

<http://storage.gmth.de/zgmth/images/24737>

# Magánhangzók rendszere

Megkülönböztető jegyek:

- Nyelvállás
  - Felső [high] – középső [mid] – alsó [low]
  - Elülső [front] – centrális – hátsó [back]
- Ajakkerekítettség
  - Kerekítetlen [unrounded] – kerekített
- Hosszúság
- Stb. (feszesség / ATR)



Clickable IPA chart: <http://jbdowse.com/ipa>.



# Mássalhangzók: megkülönböztető jegyek

*Általános nyelvészeti háttér*

- A képzés helye szerint:
  - Labial, dental, alveolar, velar, uvular, pharyngeal, glottal. *stb.*
- A képzés módja:
  - Stop/plosive (zárhang) vs. fricative (réshang)  
vs. affricate (affrikáta, zárréshang) vs. approximant (közelítőhang)
  - Nasal: *stb.*
- Laringális jegyek (hangszalagok működése) szerint:
  - Voiced (zöngés) [b, d, g, m, l...] vs. unvoiced (zöngétlen) [p, t, k...]
- Stb. stb. stb., ha a világ nyelveiben létező összes hanggal foglalkozni szeretnénk.
- Glide (siklóhangok): félmagánhangzó vagy mássalhangzó? [y] és [w]
- Gemináta: “hosszú” mássalhangzó (v.ö. *dages forte*): egy vagy kettő?

Clickable IPA chart: <http://jbdowse.com/ipa>

*Általános nyelvészeti háttér*

PULMONIC CONSONANTS																				
	bilabial	labiodental	dental	alveolar	postalv.	retroflex	palatal	velar	uvular	pharyngeal	glottal									
plosive	p	b		t	d		ʈ	ɖ	c	ɟ	k	g	q	ɢ		ʔ				
nasal		m		ɱ			n		ɳ		ɲ		ŋ		ɴ					
trill		ʙ					r								ʀ					
tap/flap							ɾ													
fricative	ɸ	β	f	v	θ	ð	s	z	ʃ	ʒ	ʂ	ʐ	ç	ʝ	x	χ	ħ	ʕ	h	ɦ
lateral fricative							ɬ	ɮ												
approximant				ʋ				ɹ			ɻ		j		ɰ					
lateral approximant							l				ɭ		ʎ		ʟ					

**labiodental**



Within a column, consonants on the left are voiceless and consonants on the right are voiced.

# A proto-sémitől a tiberiási héberig

- Proto-sémi:

történeti  
narratíva



<i>p</i>	<i>θ</i>	<i>t</i>	<i>s</i>	<i>š</i>	<i>š</i>	<i>k</i>	<i>x</i>	<i>ḥ</i>	<i>h</i>
<i>b</i>	<i>ð</i>	<i>d</i>	<i>z</i>	<i>l</i>		<i>g</i>	<i>γ</i>	<i>ʕ</i>	<i>ʔ</i>
	<i>θ̣</i>	<i>ṭ</i>	<i>ṣ̌</i>	<i>ṣ̌</i>		<i>q</i>			
		<i>r</i>							
<i>m</i>		<i>n</i>							
							<i>y</i>	<i>w</i>	

- Tiberiási héber:

**Mi? Hogy? Miért? Miből  
gondoljuk, hogy így nézett ki  
az eredeti proto-sémi  
fonémarendszer?  
Ld. esetleg egy külön kurzuson.**

<i>p/f</i>	<i>š</i>	<i>t/θ</i>	<i>s</i>	<i>š</i>	<i>š</i>	<i>k/x</i>	<i>ḥ</i>	<i>ḥ</i>	<i>h</i>
<i>b/β</i>	<i>z</i>	<i>d/ð</i>	<i>z</i>	<i>l</i>		<i>g/γ</i>	<i>ʕ</i>	<i>ʕ</i>	<i>ʔ</i>
	<i>ṣ̌</i>	<i>ṭ</i>	<i>ṣ̌</i>	<i>ṣ̌</i>		<i>q</i>			
		<i>r</i>							
<i>m</i>		<i>n</i>							
							<i>y</i>	<i>w</i>	

## Exercise 7. Phonological Reconstruction A

# Példa: szibilánsok

(Bennett, exrc. 7.)

	Akkadian		Syriac		Arabic	
1	<i>šālu</i>	ask	<i>šil</i>	ask	<i>saʿala</i>	ask
2	<i>šumēlu</i>	left	<i>simmālā</i>	left	<i>šimāl</i>	left
3	<i>sikkānu</i>	rudder	<i>sukkānā</i>	rudder	<i>sukkān</i>	rudder
4	<i>asāru</i>	capture	<i>ʿisar</i>	tie	<i>ʿasara</i>	capture
5	<i>bašālu</i>	cook	<i>bšil</i>	be cooked	<i>basula</i>	be brave
6	<i>ešer</i>	ten	<i>ʿisar</i>	ten	<i>ʿašar</i>	ten
7	<i>karšu</i>	stomach	<i>karsā</i>	belly	<i>kirš</i>	stomach
8	<i>parāsu</i>	divide	<i>pras</i>	divide	<i>farasa</i>	devour
9	<i>simmu</i>	poison	<i>sammā</i>	drug	<i>summ</i>	poison
10	<i>xamiš</i>	five	<i>ḥammiš</i>	five	<i>xams</i>	five



## Exercise 7. Phonological Reconstruction A

# Példa: szibilánsok

(Bennett, exrc. 7.)

	Akkadian		Syriac		Arabic	
1	<i>šālu</i>	ask	<i>šil</i>	ask	<i>saʿala</i>	ask
2	<i>šumēlu</i>	left	<i>simmālā</i>	left	<i>šimāl</i>	left
3	<i>sikkānu</i>	rudder	<i>sukkānā</i>	rudder	<i>sukkān</i>	rudder
4	<i>asāru</i>	capture	<i>ʿisar</i>	tie	<i>ʿasara</i>	capture
5	<i>bašālu</i>	cook	<i>bšil</i>	be cooked	<i>basula</i>	be brave
6	<i>ešer</i>	ten	<i>ʿisar</i>	ten	<i>ʿašar</i>	ten
7	<i>karšu</i>	stomach	<i>karsā</i>	belly	<i>kirš</i>	stomach
8	<i>parāsu</i>	divide	<i>pras</i>	divide	<i>farasa</i>	devour
9	<i>simmu</i>	poison	<i>sammā</i>	drug	<i>summ</i>	poison
10	<i>xamiš</i>	five	<i>ḥammiš</i>	five	<i>xams</i>	five

	Akkád	Szír	Arab	Héber		*Proto-Sémi (hagyományos)	*Proto-Sémi (Huehnergard)
1, 5, 10	š	š	s	š		< *š	< *s
2, 6, 7	š	s	š	ś (s)		< *ś	< *ś
3, 4, 8, 9	s	s	s	s		< *s	< *t <sub>s</sub>

## Exercise 7. Phonological Reconstruction A

# Példa: szibilánsok

(Bennett, exrc. 7.)

	Akkadian		Syriac		Arabic	
1	<i>šālu</i>	ask	<i>šil</i>	ask	<i>saʿala</i>	ask
2	<i>šumēlu</i>	left	<i>simmālā</i>	left	<i>šimāl</i>	left
3	<i>sikkānu</i>	rudder	<i>sukkānā</i>	rudder	<i>sukkān</i>	rudder
4	<i>asāru</i>	capture	<i>ʿisar</i>	tie	<i>ʿasara</i>	capture
5	<i>bašālu</i>	cook	<i>bšil</i>	be cooked	<i>basula</i>	be brave
6	<i>ešer</i>	ten	<i>ʿisar</i>	ten	<i>ʿašar</i>	ten
7	<i>karšu</i>	stomach	<i>karsā</i>	belly	<i>kirš</i>	stomach
8	<i>parāsu</i>	divide	<i>pras</i>	divide	<i>farasa</i>	devour
9	<i>simmu</i>	poison	<i>sammā</i>	drug	<i>summ</i>	poison
10	<i>xamiš</i>	five	<i>ḥammiš</i>	five	<i>xams</i>	five

		Akkád	Szír	Arab	Héber		*Proto-Sémi (hagyományos)	*Proto-Sémi (Huehnergard)
1, 5, 10	<b>A</b>	š	š	s	š		< *š	< *s
2, 6, 7	<b>B</b>	š	s	š	ś (s)		< *ś	< *ś
3, 4, 8, 9	<b>C</b>	s	s	s	s		< *s	< *t <sub>s</sub>



Exercise 7. Phonological Reconstruction A

[ʃ]: <http://jbdowse.com/oldipa/son/alh.aiff>

**Példa: szibilánsok**

(Bennett, exerc. 7.)

**„Original šin”:**

Laterális réshang

(IPA [ʃ]). Vö. [l] hang

a LXX átírásaiban:

βαλσαμος = בְּשָׁן, בְּשָׁן

Χαλδαῖος = כְּשָׁדִים

(lat. *Chaldæus*, magy.

*balzsam, káldeus*)

	Akkadian		Syriac		Arabic	
1	<i>šālu</i>	ask	<i>šil</i>	ask	<i>saʿala</i>	ask
2	<i>šumēlu</i>	left	<i>simmālā</i>	left	<i>šimāl</i>	left
3	<i>sikkānu</i>	rudder	<i>sukkānā</i>	rudder	<i>sukkān</i>	rudder
4	<i>asāru</i>	capture	<i>ʿisar</i>	tie	<i>ʿasara</i>	capture
5	<i>bašālu</i>	cook	<i>bšil</i>	be cooked	<i>basula</i>	be brave
6	<i>ešer</i>	ten	<i>ʿisar</i>	ten	<i>ʿašar</i>	ten
7	<i>karšu</i>	stomach	<i>karsā</i>	belly	<i>kirš</i>	stomach
8	<i>parāsu</i>	divide	<i>pras</i>	divide	<i>farasa</i>	devour
9	<i>simmu</i>	poison	<i>sammā</i>	drug	<i>summ</i>	poison
10	<i>xamiš</i>	five	<i>ḥammiš</i>	five	<i>xams</i>	five

	Akkád	Szír	Arab	Héber		*Proto-Sémi (hagyományos)	*Proto-Sémi (Huehnergard)
1, 5, 10	š	š	s	š		< *š	< *s
2, 6, 7	š	s	š	ś (s)		< *ś	< *ś
3, 4, 8, 9	s	s	s	s		< *s	< *t <sub>s</sub>

## Exercise 7. Phonological Reconstruction A

# Példa: szibilánsok

(Bennett, exerc. 7.)

## „Original šin”:

Laterális réshang 

(IPA [ʃ]). Vö. [l] hang

a LXX átírásaiban:

βαλσαμος = בְּשָׁן, בְּשָׁן

Χαλδαῖος = כְּשָׁדִים

(lat. *Chaldæus*, magy.

*balzsam, káldeus*)

	Akkadian		Syriac		Arabic	
1	<i>šālu</i>	ask	<i>šil</i>	ask	<i>saʿala</i>	ask
2	<i>šumēlu</i>	left	<i>simmālā</i>	left	<i>šimāl</i>	left
3	<i>sikkānu</i>	rudder	<i>sukkānā</i>	rudder	<i>sukkān</i>	rudder
4	<i>asāru</i>	capture	<i>ʿisar</i>	tie	<i>ʿasara</i>	capture
5	<i>bašālu</i>	cook	<i>bšil</i>	be cooked	<i>basula</i>	be brave
6	<i>ešer</i>	ten	<i>ʿisar</i>	ten	<i>ʿašar</i>	ten
7	<i>karšu</i>	stomach	<i>karsā</i>	belly	<i>kirš</i>	stomach
8	<i>parāsu</i>	divide	<i>pras</i>	divide	<i>farasa</i>	devour
9	<i>simmu</i>	poison	<i>sammā</i>	drug	<i>summ</i>	poison
10	<i>xamiš</i>	five	<i>ḥammiš</i>	five	<i>xams</i>	five

	Akkád	Szír	Arab	Héber		*Proto-Sémi (hagyományos)	*Proto-Sémi (Huehnergard)
1, 5, 10	š	š	s	š		< *š	< *s
2, 6, 7	š	s	š	ś (s)		< *ś	< *ś
3, 4, 8, 9	s	s	s	s		< *s	< *t <sub>s</sub>



# Példa: az interdentálisok sorsa: *interdentális* > *koronális*

## Exercise 9. Phonological Reconstruction C

(koronális = alveoláris [s, z] vagy posztalveoláris [š, ʒ])

	Akkadian		Syriac		Ge'ez	
1	<i>šalāšat</i>	three	<i>tlātā</i>	three	<i>šalāstū</i>	three
2	<i>šūru</i>	bull	<i>tawrā</i>	bull	<i>sōr</i>	bull
3	<i>axāzu</i>	take	<i>ʾiḥad</i>	take	<i>ʾaxaza</i>	take
4	<i>erēšu</i>	sow	<i>ḥrat</i>	plow	<i>ḥarasa</i>	plow
5	<i>mašālu</i>	be like	<i>matlā</i>	parable	<i>məsl</i>	parable
6	<i>našāku</i>	bite	<i>nkat</i>	bite	<i>nasaka</i>	bite
7	<i>našāru</i>	guard	<i>nṭar</i>	guard	<i>naššara</i>	look
8	<i>nazāru</i>	curse	<i>ndar</i>	vow	<i>nāzara</i>	be consecrated
9	<i>šupru</i>	nail	<i>ṭiprā</i>	nail	<i>šəpr</i>	nail
10	<i>zakāru</i>	mention	<i>dkar</i>	remember	<i>zakara</i>	remember

<b>ZÖNGÉTTLEN</b>	akkád š ~	szír t ~	geez s (+ egyszer š) ~	arab ʾ ~	héber š	< * ʾ	<b>interdentális</b>
<b>ZÖNGÉS</b>	akkád z ~	szír d ~	geez z ~	arab ʾ ~	héber z	< * ʾ	<b>interdentális</b>
<b>EMFATIKUS</b>	akkád š ~	szír ṭ ~	geez š ~	arab ʒ ~	héber š	< * ʾ	<b>interdentális</b>
	<b>réshang</b>	<b>zárhang</b>	<b>réshang</b>		<b>réshang</b>		<b>koronális</b>

# Mássalhangzók rekonstrukciója

A legutóbbi két dián a **proto-sémi másسالhangzók** rekonstrukciójára látunk példákat.

[Forrás: Patrick R. Bennett, *Comparative Semitic Linguistics. A manual*, Winona Lake: Eisenbrauns, 1998.]

Ellentétben a magánhangzókról szóló diákkal, most láthatunk néhány szót is különböző nyelveken, amelyekből felállíthatók a **rendszeres hangmegfelelések**.

A szavakat csoportokba soroljuk annak megfelelően, hogy a kivastagított pozícióban mely nyelvben mely hang található. Így például találunk három olyan szót, amely akkádban, szírben (arámiban) és héberben [š] hangot tartalmaz, de arabban [s] (azaz magyar sz) hangot. Ezeknek a szavaknak a protosémi megfelelőjében \*[š] hang lehetett (egyes kortárs nyelvészek egyéb okok miatt \*[s] hangot feltételeznek, de ezzel most ne foglalkozzunk).

Ugyanez történik a következő dián, amelyen a héber  $\psi \sim$  arámi  $\aleph$ , héber  $\tau \sim$  arámi  $\daleth$ , héber  $\aleph \sim$  arámi  $\aleph$  *rendszeres hangmegfelelés* („betűmegfelelés”) háttérét látjuk.

# Mássalhangzók rekonstrukciója (folytatás)

A **szibilánsok** rekonstrukciója esetén érdemes az egyes szavak héber írott alakját is megfigyelni. Pont a 2., 6. és 7. sorokban találunk a héberben szin betűt (כרש, עשר, שמאל). Ha a kiejtésből indulunk ki, akkor a héber olyan, mint az arámi: az 1., az 5. és a 10. sorban [š] hangot hallunk, a többi sorban [s] hangot. A héber íráskép viszont az akkádhhoz teszi hasonlónak a hébert: az egyik betű (ס) használatos a 3., 4., 8. és 9. sorokban, míg a többi sorban egy másik betűt (ש) írunk. A magyarázat a következő lehet:

Ellentétben más nyelvekkel, az ókorban a héber még megőrizte mindhárom szibiláns hangot. Azokban a szavakban, amelyekben a protosémiben \*[š] lehetett, és amelyet *szin* betűvel írunk, egy [l]-szerű hangot ejthettek. Emellett szól az a megfigyelés, hogy ezeket a szavakat a Septuagintában λ betűvel írták át, amelynek nyoma a magyarban és más európai nyelvekben a ma mai napig megvan: vö. *ká/deus* כשדים, *bal/zsam* בושם. [Folyt...]

# Mássalhangzók rekonstrukciója (folytatás)

[Folytatás:] Ellentétben más sémi nyelvekkel, az ókorban a héber tehát még megőrizte mindhárom szibiláns hangot. Azokban a szavakban, amelyekben a protosémiben \*[š] lehetett, és amelyet *szin* betűvel írunk, egy [l]-szerű hangot ejthettek.

Amikor az ókorban a héber leírására átvették a föníciai ábécét, a föníciai nyelvben – hiába nagyon közeli rokon – már nem volt meg a [š] hang. Ezért a föníciai ábécében csak két betű létezett szibiláns hangok jelölésére, a ש and the ס föníciai megfelelője. Az ókori héber beszélők valamiért a ש betűt tartották alkalmasabbnak a [š] hang jelölésére, így a ש betű két hang – a [š] és a [š̥] – jelölésére is szolgált. Új, harmadik betű bevezetése ekkor még nem merült fel, majd csak a maszoréták tesznek különbséget *sin*, *szin* és *szamekh* között.

Később a héberben is lezajlott a [š] > [s] hangváltozás, akárcsak korábban az arámiban. Így jött létre az a helyzet, hogy bizonyos szavakat ש betűvel írunk, de [s] (=sz) hanggal ejtünk.

# Mássalhangzók rekonstrukciója (folytatás)

Az **interdentálisok** kapcsán megfigyelhetjük, hogy bár a legtöbb sémi nyelvben már nincsenek meg ezek a *fogak közt képzett* hangok (vö. angol *th*), de néhány nyelvben (pl. az arabban) megmaradtak. Az adatainkat csak úgy tudjuk magyarázni, ha feltételezzük, hogy a proto-sémiben még léteztek interdentálisok, amelyek az utódnyelvekben más és más hangokkal olvadtak össze.

Amit érdemes ezen a dián megfigyelni, az a fonológiai rendszer és hangváltozás rendszerszerű, **szisztematikus** volta. A változások nem összevissza történnek!

Szírben (ill. már a birodalmi arámiban is, azaz a vaskori, óarámi korszakot *követően*) az **interdentálisok** mind **zárhangokká** váltak. Ezzel szemben a héberben, az akkádban és az etiópiai geez nyelvben – egymástól függetlenül – **részhangokká** váltak. Míg az arabban megmaradtak interdentálisnak. A **képzés helyének** megváltozása azonban nem érintette a mássalhangzók egy másik dimenzióját: hogy **zöngés, zöngétlen vagy emfatikus** hangok-e.

# A protosémitől a tiberiási héberig

Egy modernebb táblázat:  
*Huehnergard,*  
 in *Beyond Babel*, p. 12.

(Ennek a kurzusnak a keretében nem kell ennek a táblázatnak a részleteit tudniuk. A cél az, hogy legyen egy benyomásuk, és tudják, hogy szükség esetén mit és hol keressenek.)

Proto-Semitic	Hebrew	Aramaic (Syriac)	Ugaritic	Arabic	Old South Arabian	Ethiopic (Ge'ez)	Akkadian
*ʔ	ʔ	ʔ	ʔ	ʔ	ʔ	ʔ	ʔ/-
*b	b	b	b	b	b	b	b
*g	g	g	g	j	g	g	g
*d	d	d	d	d	d	d	d
*b	b	b	b	b	b	b	ʔ/-
*w	w	w	w	w	w	w	w/-
*ð	z	d	d/ð ( <u>d</u> )	ð ( <u>d</u> )	ð ( <u>d</u> )	z	z
*d <sub>z</sub>	z	z	z	z	z	z	z
*ḫ	ḫ	ḫ	ḫ	ḫ	ḫ	ḫ	ʔ/-
*ḫ	ḫ	ḫ	ḫ	ḫ	ḫ	ḫ	ḫ
*t	t	t	t	t	t	t	t
*y	y	y	y	y	y	y	y/-
*k	k	k	k	k	k	k	k
*l	l	l	l	l	l	l	l
*m	m	m	m	m	m	m	m
*n	n	n	n	n	n	n	n
*t <sub>s</sub>	s	s	s	s	s <sup>3</sup> (š)	s	s
*c	c	c	c	c	c	c	ʔ/-
*ġ	c	c	ġ	ġ	ġ	c	ʔ/-
*p	p	p	p	f	f	f	p
*t <sub>ʃ</sub>	ʃ	ʃ	ʃ	ʃ	ʃ	ʃ	ʃ
*š	ʃ	c	ʃ	d	d	š ( <u>d</u> )	ʃ
*θ	ʃ	t	z/ġ	z	z	ʃ	ʃ
*q ( <u>k</u> )	q ( <u>k</u> )	q ( <u>k</u> )	q ( <u>k</u> )	q	q ( <u>k</u> )	q ( <u>k</u> )	q ( <u>k</u> )
*r	r	r	r	r	r	r	r
*ś	ś	s	š	š	s <sup>2</sup> (š)	ś (š)	š
*s	š	š	š	s	s <sup>1</sup> (s)	s	š
*θ	š	t	θ ( <u>t</u> )	θ ( <u>t</u> )	θ ( <u>t</u> )	s	š
*t	t	t	t	t	t	t	t

A tiberiási hébertől  
az izraeli héberig

Házi feladat



*Viszlát jövő szerdán!*